

*Лучинська М. С.,
аспірант кафедри правосуддя
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК СТАНДАРТУ ДОКАЗУВАННЯ «ПОЗА РОЗУМНИМ СУМНІВОМ»

Стаття присвячена дослідженню витоків стандарту доказування «поза розумним сумнівом» в кримінальному судочинстві. На основі аналізу юридичної, філософської, етичної літератури та математичної логіки, встановлено змістовну сутність даного виразу, який застосовується у наші часи у вигляді стандарту доказування «поза розумним сумнівом».

Ключові слова: доказування, докази, стандарт доказування, істина, вірогідність, сумнів, розумний сумнів, поза сумніву, задоволення совісті, стандарт доказування «поза розумним сумнівом».

Статья посвящена исследованию истоков стандарта доказывания «вне разумного сомнения» в уголовном судопроизводстве. На основе анализа юридической, философской, этической литературы и математической логики определена содержательная сущность данного выражения, которое применяется в наше время в виде стандарта доказывания «вне разумного сомнения».

Ключевые слова: доказывание, доказательства, стандарт доказывания, истина, вероятность, сомнение, разумное сомнение, вне сомнения, удовлетворение совести, стандарт доказывания «вне разумного сомнения».

Процедура кримінально-процесуального доказування, що існує сьогодні, включає елементи, які пройшли модифікацію, корекцію та відшліфовування цілими століттями. Тож, щоб дійти істини, зрозуміти сутність будь-якого юридичного інституту, який є наразі, необхідно простежити його історичні віхи розвитку. Саме тому, теперішнє розуміння стандарту доказування «поза розумним сумнівом», вочевидь, потребує деяких пояснень

та уточнень щодо генези його витоків виокремлення логіки та філософії щодо його «правильного» розуміння. Вивчаючи наукову літературу, яка висвітлює питання витоків стандарту доказування «поза розумним сумнівом», майже в кожній праці є свого роду «mainstream of understanding» (головний напрям розуміння) та «tangent directions» (дотичні напрями).

Історичні віхи стандарту доказування «поза розумним сумнівом» в юридичній

літературі розглядаються, як правило, паралельно з іншими стандартами, досить поверхнево. Варто констатувати, що наразі вітчизняній науці не вистачає комплексних наукових досліджень із даної проблематики. Але, все ж таки, окремі аспекти дослідження стандарту доказування «поза розумним сумнівом» були розглянуті науковцями А. М. Безносюк, В. А. Бігун, В. В. Вапнярчук, В. П. Гмирко, Х. Р. Слюсарчук, А. С. Степаненко, О. Толочко, П. В. Прилуцький, М. Є Шумило та ін. Окремої уваги заслуговують праці закордонних учених, таких як Л. Зонгжі, К. Клермонт, Д. Кей, Дж. Уйтмен, В. А. Шабаш, Б. Шапіро та ін.

Переходячи безпосередньо до історичного розгляду подій навколо стандарту доказування «поза розумним сумнівом» хотілося б відмітити, що «mainstream of understanding» (головний напрям розуміння), ми будемо вибудовувати навколо двох визначних праць у цій області: робота проф. Б. Шапіро «Поza розумним сумнівом і достатня підстава: Історичний погляд на англо-американське доказове право» та робота проф. Дж. Уйтмена «Витоки розумного сумніву: Теологічні коріння кримінального судочинства».

Метою статті є дослідження історичних витоків і головних віх розвитку стандарту доказування «поza розумним сумнівом».

Коріння стандарту доказування «поza розумним сумнівом» беруть свій початок із так званих правил «розумного сумніву», про що свідчать юридичні факти часів стародавнього римського права та середньовічного канонічного права. У ті далекі часи справа вважалася очевидною, коли було визнано факт достатності доказів проти підсудного. Згодом, після оголошення християнства як офіційної релігії Римської імперії було відразу написаним правилом, що винесення вироку можливе лише на «безсумнівності та безспірності доказів» і зазначалося, що «докази мають бути яскравішими

за саме світло». Даний вислів наводить у своїй праці К. Фарр, детально вивчаючи основи Феодосійського кодексу, що був Кодексом законів, який регулював римське життя до ери Юстиніана [1, с. 252]. До початку IX ст. канонічному праву також був властивий високий стандарт доказування, що відображувалося таким висловленням від Матвія, як «ясним, як полуденне сонце» (Матв. 13:43). Тож, як видно із наведених тверджень, першоосновою (базисом) «basis of standard» доказування «поza розумним сумнівом» в англо-американській доктрині права слугує як римське, так і канонічне право.

Наразі у сучасних дослідженнях чітко виокремлюються два підходи щодо витоків стандарту доказування «поza розумним сумнівом»: раціоналістичний або, як ще його називають, загальний та теологічний, який своїм корінням сягає в релігійні уявлення.

Пропозицію «загального підходу» надано М. Шейлі, яка згодом була підхоплена та більш детально розкрита проф. Б. Шапіро, хоча також більш «стримано» оцінки витоків стандарту доказування «поza розумним сумнівом» надавали ряд таких науковців, як А. Морано, С. Шепард. Щодо другого підходу, теологічного, то його «винахідником» є професор Дж. Уйтмен. Тож, розглянемо детальніше сутність кожного з підходів щодо історичних віх розвитку стандарту доказування «поza розумним сумнівом».

Аналізуючи раціоналістичний підхід щодо витоків вищезгаданого стандарту, передусім слід зазначити, що період кінця XII – початку XIII ст. ознаменувався глибокою кризою, яка, по суті, дала поштовх виникненню суду присяжних. Не можна не згадати період досить нерациональних доказів Ордалії або «божого суду», які в наш час мали б назву «неадекватних» і таких, які претендують на однозначне визначення «нелюдське ставлення». Якщо зануритися до історії, то можна бути «заочним» свідком таких історій доказування, коли винуватість

випробуваного доводилася «зверху», тобто тільки «божий розсуд» давав відповідь на те, винна людина чи ні (випробування розпеченим залізом, коли рана не мала б бути через деякий час інфікованою; випробування холодною водою, коли винний спливав, а невинний тонув). Згодом, роль «божого суду» та ордалій загалом зменшилась та утворилася криза в праві як такому, у зв'язку з відсутністю знань щодо «правильного» напрямку принципів судочинства надалі. Тим не менш, така манера доказів була змінена в континентальній Європі на інквізицію, а в Англії встановлювати справедливість було покладено на суди за участю присяжних.

Якщо детальніше, то романо-канонічний інквізиційний процес передбачав процедуру розслідування з метою отримання так званого «повного доказу», задля якої були необхідними свідки. Щодо Англії, то суд присяжних, якому по суті не потрібні були правила доказування, завжди був «самопоінформованим» про події та наслідки, звідси обвинувачення здійснювалося здебільшого ґрунтуючись на загальній характеристиці підсудного, а ніж його винуватості / невинності [2, с. 6]. До нашого часу дійшли деякі розвідки, в яких можна побачити, що у період XIII – XIV ст. суд присяжних одночасно як збирав докази, так і сам їх оцінював, тобто по суті являвся по логіці теперішнього часу «активним учасником» процесу доказування [3, с. 78]. Згодом, все кануло у літа і суд більше не проводив своє власне розслідування.

Хвилі протестів у XVI ст., які охопили не тільки Європу, але й Англію, стали своєрідним поштовхом для формування нової філософії та нового погляду на процес судочинства. Неабиякий внесок у формування «нових» доказових концепцій внесли Бекон та Декарт, які спиралися на емпіричність фактів та їх достовірність. Всі «світлі» уми того часу хвилювала проблема, як твердження логіки, математики, а також філософії перенести у площину пошуку стандарту

доказувань. Звісно, не можна було забувати і про моральний аспект справи, так би мовити «моральну достовірність/вірогідність», розробниками теорії якої стали Дж. Локк, В. Бест, Т. Грін.

Науковець Б. Шапіро у своїй визначній праці неодноразово звертає увагу на таку парі дефініцій, як «совість/свідомість» (conscience), на яких були побудовані судові процеси XVII – початку XVIII століття, а також відмічає плавне перетікання у стандарт «поза розумним сумнівом», опускаючи історичні події в силу недостатності фактів і документального матеріалу. Але, ряд науковців все ж таки дотримуються думки щодо того, що вперше була згадка про стандарт «розумний сумнів» у справі «Бостонська бійня» 1770 року [4, с. 517–519], [5, с. 22], [6, с. 193].

Звернувшись до напрацювань науковців того часу в аспекті суддівства за «совістю» зазначимо, що застосовувалися такі стандарти, як «задоволена совість» і «поза розумних сумнівів». Дані стандарти ґрунтуються на тому, що коли немає ніяких сумнівів щодо вини особи (достатньо доказів), то совість має бути задоволена, адже, по суті, суддя не бере на себе ніякого гріха.

Для аналізу іншого підходу щодо походження стандарту доказування «поза розумним сумнівом» звернемося до теологічного підходу, тим самим спробуємо зрозуміти логіку сьогоденного трактування даного стандарту.

Як слушно зазначає прихильник даного підходу професор Дж. Уїтмен, походження «розумного сумніву» йде як із дохристиянської доби, так і християнської. Один із постулатів від Матвія «не судіть, і не судимі будете» не давав спокою багатьом «світлим» умам того часу. Адже акти суддівства були подекуди аморальними. «Сумнів» – ось що бралось до уваги. Багатьох присяжних того часу просто мучила совість через сам факт засудження людини. Саме тому, на потребу, можливо, тих богобоязливих присяжних і виник спочатку стандарт

«розумного сумніву». З релігійних позицій та побоювань присяжні боялися засуджувати, а поява стандарту «розумного сумніву» нібито «знімала» цей душевний тягар. Своєю чергою, науковець настійно відстоює свою позицію, що саме теологічний підхід і є тим самим «раціональним зерном», яке може пояснити історію походження стандарту доказування «поза розумним сумнівом».

На підтвердження своєї позиції, Дж. Уйтмен наводить у праці наступний розподіл судових (юридичних) процедур того часу: 1) процедура «фактичне доказування» («*factual proof procedure*»); 2) процедура «забезпечення морального комфорту» («*moral comfort procedure*») [6, с. 9–10]. Зазначені процедури не могли існувати одна без одної. Розплутати ситуацію можна було спочатку здійснюючи «фактичне доказування», а вже потім одержати від отриманих доказів «моральний комфорт» від ухвалення вироку. Якщо з кінця, то «совість задоволена», а посприяло цьому «фактичне доказування», яке було здійснено за всіма правилами та процедурами, у результаті істину по судовій справі знайдено.

Дж. Уйтмен наводить ряд прикладів, які демонструють процедури, що підпадають під формулювання «досягнення морального комфорту»: розстріл – холостий патрон для одного із виконавців вироку, щоб він точно знав, що не він вбивця людини, навіть Ордалія демонструє перенесення відповідальності «на бога», а не застосування процедури «фактичного доказування». Вочевидь, не пошук фактів стояв на меті, а вселяв страх сам факт засудження людини. За тих часів майже кожна справа спрямовувалася до суду, яка потребувала юридичної визначеності, тривало це фактично до XIX ст. Самим абсурдним було те, що вина підсудних очевидна, але нібито ще «чогось не вистачає». З іншого боку, це лише формальність, адже суди тих часів не дуже замислювалися над доказами, як це відбувається у наші часи. Процедура «фактичного доказування»

не настільки була важливою, як у XXI ст. Суду присяжних більш раннього періоду і функціонували як це не дивно, але очевидно, для переміщення тягаря «суддівства» з суддів на присяжних і, таким чином, розподіляти тягар відповідальності із «однієї людини» на «всіх».

З іншого боку, не варто оминати поза увагою місце інституту суду присяжних в американській правовій доктрині, яка наділяла суд присяжних головною функцією «пошуку істини». Американський підхід базувався та навіть і зараз базується та ідентифікації «суду присяжних» і «детектору брехні», ставлячи ці поняття в один ряд. Хоча, в процесі аналізу, з'ясовується, що призначення «детектора брехні» інше, а ніж роль, яка відводиться суду присяжних. Однак, Дж. Фішер відмічає, що ідея присяжних ідентифікувати із детектором брехні відносно нова, навіть витоки цього не настільки досліджені, щоб стверджувати коректність/некоректність такого судження [7, с. 575].

Отже, повертаючись до процедури «морального комфорту», слушною буде теза про те, що вона покликана виконувати здебільшого «заспокійливу» функцію – «зняття тривоги» для особи, яка приймає відповідальне рішення. Також, процедура «фактичного доказування» складена та містить у собі функціональний комплекс процедур, які наділені такими процедурними компетенціями, як «просювання», «зважування» фактів, «аналітична дія», до кінцевого результату – «встановлення істини». Дж. Уйтмен, у своїй праці, заохочує використання «розумного сумніву», як поєднання процедур «морального комфорту» та «фактичного доказування». Таким чином, суддівська мета встановити істину та бажання виключити моральну відповідальність за осуд, можуть бути покладені в основу системи процесуальних гарантій обвинуваченого [6, с. 21].

Важливо зазначити, що такі категорії, як совість/свідомість («*conscience*»), мають по суті одне тлумачення (тракту-

вання, зміст) – це «знання фактів» або може ще побачити розуміння «поглиблене знання фактів» [5, с. 16]. Отже, поняття «conscience» акумулює у собі такі категорії, як добро/зло, трактування яких пояснили свого часу як дихотомію у філософії, етиці та релігії ряд науковців, зокрема Дж. Локк, Ф. Гегель, Ф. Ніцше та ін.. Проблема «conscience» була ключовою для усієї доби середньовіччя, епохи становлення християнської думки, тоді коли християнське богослов'я мало на меті відрізнити Бога від світу та буденності, а не розчинити Бога в буденному світі. І хоча подекуди вона і розглядалася під кутом «знання фактів», але це було у контексті прислухання до внутрішнього голосу моралі. Бог був тим внутрішнім суддею, який міг визначити правильність рішення, вчинку судді [8, с. 207]. У ті часи також існувала і заборона використання власних знань, що знову ж таки було спрямоване на реалізацію «морального комфорту» від винесеного рішення. Адже, не викликає сумнівів аксіома з приводу того, що поки суддя не перейшов до використання «власних знань», підсудний був у безпеці [6, с. 121]. З іншого боку, важливо було також знайти ту необхідну межу, яка дозволяє розмежувати роль судді та роль свідка, де на суддю було покладено винесення вироку не на підставі «власного знання», а на «свідченнях свідків», що з часом трансформувалося у формулу, яку застосовували канонічні правознавці: «суддя вирішує справу згідно з доказами, що були подані, а не відповідно до особистих переконань та власної совісті» [9, с. 130].

З іншого боку, безпека досягалася також і утриманням від винесення вердикту за умови наявності невизначеності, тобто сумніву. Одним із головних правил середньовіччя було: «винесення вироку, що потребує встановлення визначеності, є негідним і загрозувало певними наслідками» [6, с. 80]. Результатом цього стала розробка поняття «моральна впевненість», яке уособлювало в собі впевне-

ність вищого ступеня, за якою слідувала тріада «думка», «підозра» і «сумнів» [3, с. 145]. Вочевидь, під сумнівом мався на увазі найменший рівень впевненості та у разі щонайменшого сумніву варто обирати найбільш безпечний шлях.

Так, в Англії заборона Ордалії призвела до створення правового колапсу, який поступово загасав із введенням інституту суду присяжних. Присяжні брали на себе відповідальність за осудження винного, що тим самим звільняло суддю від тягаря відповідальності в «особі себе». У XVI–XVII століттях відбувалися зміни у функціонуванні інституту суду присяжних – це була нова доба, епоха Відродження, де монархії були потужними, рішучими в діях та «абсолютними». Ключову роль у цьому відіграли Тюдори й Стюарти, які суттєвим чином змінили звичне трактування та функції суду присяжних. Паралельно проводилась «робота» із викорінення злочинності як такої, що передусім мало на меті звести кількість кримінальних справ взагалі до мінімуму. Історія мінялася, змінювалася і роль суду присяжних знов. Використовувалися процедури уникнення смертних вироків, замість висилки (праці на важких роботах у віддалених колоніях). Це свого роду була також передумова появи стандарту доказування «поза розумним сумнівом», хоча перші згадки ми знаходимо в справах стосовно «Бостонської бійни» 1770 р., про що значалося вище.

По суті, безспірним є факт, що поява стандарту «поза розумним сумнівом» є своєрідною відповіддю на моральні, процедурні ризики та наявність сумніву [10, с. 26]. Необґрунтовані коливання, докори сумління – все це заважало повноцінній роботі суду присяжних, які мали все ж таки обирати «безпечний шлях» за умов абиякого малого сумніву. Досить часто на суд присяжних просто здійснювався тиск, адже доволі відомий вислів «король не любить тих, хто сумнівається». Вважаємо, що того часу суспільство постраждало через дії суду присяжних,

які у той же час вимагали доказів вини підсудного, покладаючись на «власне відчуття» та бажання забезпечити свою свідомість. Водночас, скільки дійсно невинних осіб були покарані, адже непоодинокими були випадки, коли суди були введені в оману вигаданими «історіями», «байками», адже сусід міг наговорити на сусіда і це було приводом для вжиття відповідних заходів. Мова у даній ситуації однозначно йде про такий аспект справи, як «презумпція вини», тобто «людина є винною, поки не доведено протилежне» (антипод «презумпції невинності»). Тобто, наближуючись до сучасного розуміння стандарту доказування, мова йшла про те, що коли перевага «терезів» у доказах є настільки очевидною, щоб переконати суддів у вині, або коли перевага «терезів» у доказах надає такий рівень переконання, що судді здатні прийняти рішення, тим самим забезпечивши себе від помилки, або очевидне відхилення інсинуації будь-якої невизначеності й кров невинного не проллється – мова йде вочевидь про «розумний сумнів».

Дж. Уйтмен також у своїй роботі наводить приклади застосування правила «розумного сумніву». Передусім автор звертається до періоду англійського суддівства XVIII ст., коли смертельні покарання замінювалися висилкою і подальша доля в'язнів так і не була відома, що стало відліком введення у суддівство експериментів за участю захисників. Так, це був період активного застосування правила «розумного сумніву». Хоча, можливо не варто відкидати й думки інших науковців, серед яких Дж. Ленбейн, на думку якого стандарт доказування «поза розумним сумнівом» став наслідком введення суб'єктів захисту у судочинство країн загального права, які й створили різноманітні доказові правила/процедури/норми, які знову ж таки спиралися на закони логіки та здорового глузду [11, с. 261]. Таким чином, вже із кінця XVIII століття чітко простежується той факт, що засудити обвину-

ваченого можна тільки у тому разі, якщо у сторони обвинувачення є така якісна кількість переконливих доказів, про які можна говорити «доведеність поза розумним сумнівом». Водночас, не будемо і ми відкидати ту очевидну річ, що цей стандарт доказування «поза розумним сумнівом» у переважній більшості є процедурою, покликаною передусім забезпечити «моральний комфорт», а ніж «фактичне доказування». Хоча, варто звернути увагу на той факт, що стандарт доказування «поза розумним сумнівом» хоча здебільшого і є процедурою забезпечення «морального комфорту», але це ніяким чином не відкидає його ролі, як процедури контекстного характеру – «фактичного доказування».

Вочевидь, на сучасному етапі розвитку правової науки правило «розумного сумніву» вже давно модифікувалося у більш високий стандарт «поза розумним сумнівом», адже попереднє правило «розумного сумніву» швидше шкодило суду присяжних, а ніж дозволяло розкрити обставини реальних подій.

Стандарт доказування «поза розумним сумнівом», який так активно використовується у кримінальному провадженні XXI століття є історичною формою необхідності закріплення вимоги доведеності вини обвинуваченого та, як результат, винесення судом обвинувального вироку. Такий найвищий стандарт доказування, як «поза розумним сумнівом», активно застосовується низкою країн системи англо-американського права та деякими країнами системи романо-германського (континентального) права. Окрім цього, з певного часу все більше країн азіатського регіону та СНД почали застосовувати цей стандарт при вирішенні кримінальних проваджень. Даний стандарт активно застосовується і впливовими міжнародними судовими установами, серед яких варто назвати Європейський суд з прав людини, який здійснює захист конвенційних норм щодо забезпечення прав людини та основоположних свобод.

Стандарт доказування «поза розумним сумнівом» вперше був згаданий у судах 1770-х років, у процесі судових проваджень щодо «Бостонської бійни», Формування чіткої дефініції «розумного сумніву» відбулося наприкінці XIX століття вже у рішеннях американських судів.

Прослідкувавши перебіг подій, який і призвів до появи стандарту доказування «поза розумним сумнівом», можемо стверджувати, що дана категорія так і не найшла точної дефініції, яка б чітко визначала зміст таких понять, як «розумний сумнів», «невизначеність дока-

зу», «доказ із вірогідністю найменшого розумного сумніву» тощо. Але можна пояснити головне завдання даної фрази, відсилаючись до самих першоджерел і покладаючись на теологічну теорію – це, на нашу думку, без сумніву, «полегшення совісті».

Стандарт доказування «поза розумним сумнівом» є складною багатоаспектною категорією зі своєю історією, деякими пережитками та відлунням минулого. Хоча даний стандарт і не має чіткого формулювання, але закони логіки та здорового глузду дозволяють його зрозуміти і витлумачити правильно.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. *Pharr C.* The Theodosian Code and Novels and the Sirmundian Constitutions: A Translation with Commentary, Glossary, and Bibliography. Princeton: Princeton University Press, 1952. 643 p.
2. *Толочко О.* Критерії визначення стандарту доказування вини поза розумним сумнівом у кримінальному провадженні. Вісник Національної академії прокуратури України. 2015. № 4(42). С. 5–10.
3. *Decock W.* The judge's Conscience and the Protection of the criminal Defendant, Eds. Berlin: Duncker & Humblot, 2013. 406 p.
4. *Morano A. A.* A Reexamination of the Reasonable Doubt Rule, Boston Univ. Law Rev. 1975. Vol. 55. P. 507–528.
5. *Shapiro B. J.* Beyond Reasonable Doubt and Probable Cause: Historical Perspectives on the Anglo-American Law of Evidence. University of California Press, 1991. 380 p.
6. *Whitman J. Q.* The Origins of Reasonable Doubt: Theological Roots of the Criminal Trial. Yale University Press, 2008. 288 p.
7. *Fisher G.* The jury's rise as lie detector, Yale Law J. 1997. Vol. 107. no. 3. P. 575–708.
8. *Berkowitz B. A.* Execution and Invention: Death Penalty Discourse in Early Rabbinic and Christian Cultures. New York: Oxford University Press, 2006. 362 p.
9. *Степаненко А. С.* Основні вектори розвитку та становлення стандарту доказування «поза розумним сумнівом». Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2016. Вип. 38(2). С. 129–132.
10. *Безносок А. М.* Доведеність поза розумним сумнівом та достовірність як стандарти доказування у кримінальному процесі України. Судова апеляція. Кримінальне право та кримінальний процес. 2014. № 3(36). С. 23–28.
11. *Langbein J. H.* The Origins of Adversary Criminal Trial. Oxford University Press, 2003. 354 p.

Luchinska M. Historical development of the standard of proof «beyond reasonable doubt»

The article is devoted to the research the origins of the standard of proof «beyond reasonable doubt» in criminal proceeding. Based on the analysis of legal, philosophical, ethical literature and mathematical logic the essence of the given expression which is applied in our time in the form of a standard of proof «beyond reasonable doubt» was defined.

The article examines the main vectors of the development of the criminal-procedural category of «reasonable doubt» and the application of the standard of proof «beyond reasonable doubt» by the judicial authorities.

On the basis of analysis of key influential works main historical vectors of development and interpretation of «beyond a reasonable doubt» standard were unfolded: rational (as a mean to overcome uncertainty) and theological (as a mean to overcome «burden of sentencing»).

It is justified that the standard of proof «beyond a reasonable doubt» doesn't conflict with the concept of «inner conviction,» but makes its psychological aspects more formal by answering the question on sufficiency of present evidence in order to make a criminal procedural decision. It is asserted that all criminal procedural court decisions are probabilistic in nature and thus inevitableness of judicial errors. These judicial errors may be distributed by setting «beyond a reasonable doubt» standard.

The standard of proof «beyond reasonable doubt» was first mentioned in the courts of 1770, in the course of court proceedings concerning the «Boston massacre». Formation of the definition of «reasonable doubt» occurred at the end of the 19th century in the decisions of American courts.

The standard of proof «beyond reasonable doubt» is a complex multidimensional category with interesting history. This standard does not have a clear wording, but rules of logic help to understand and interpret it correctly.

Keywords: *proof, proving, standard of proof, truth, probability, doubt, reasonable doubt, no doubt, satisfaction of conscience, standard of proof «beyond reasonable doubt».*

Стаття надійшла до редакції журналу 16.09.2017 р.